

Наталія Ашаренкова

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ В УКРАЇНІ

Однією з найважливіших ознак публічної бібліотеки є її тісний взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, системами вищого рівня — суспільством і культурою. Навколишня дійсність є тим контекстом, у якому розгортається її діяльність, змінюються стереотипи уявлень про її соціальне призначення, здійснюються функціонально-змістовні, організаційно-технологічні перетворення. Тому динаміка функціонування публічної бібліотеки визначається, по-перше, особливостями розвитку суспільства у певний період історичного розвитку і тим об'єктивним значенням, якого набуває культура у цьому процесі, по-друге, реальним характером їхніх взаємин, що виявляється у конкретних діях суспільства (через владні структури, громадськість) щодо підтримки і стимулювання розвитку культури, по-третє, здатністю бібліотеки як системи до самоорганізації і самоудосконалення згідно з потребами і очікуваннями суспільства, особистості.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні сталися події, які за своєю суспільною значущістю прирівнюються істориками до революції, — одночасної зміни державної влади і форм власності¹. Глобальний характер здійснених перетворень дозволив вченим висунути і обґрунтувати тезу про системну трансформацію українського суспільства, яка характеризується широким діапазоном, якісною глибиною, різноманітністю змін². Її складовими стали: зміна політичної і державної системи, демократизація суспільних відносин; оновлення економічних основ суспільства, орієнтація на економіку ринкового типу; проголошення ліберально-демократичних свобод; зміна духовно-культурних орієнтирів суспільного розвитку. Отже, трансформація поширилася на всі сфери життєдіяльності людини і суспільства, ті соціальні інститути, які забезпечують його структурну організацію і розвиток.

Природно, що зміни торкнулися і бібліотеки, як культурозберігаючого і культуротворчого інституту суспільства, важливої складової соціальних комунікацій. Їх осмислення і прогнозування стало предметом дослідження і наукового доробку українських бібліотекознавців: М.С. Слободяника, В.О. Ільганаєвої, В.С. Бабича, В.С. Пашкової, Т.П. Павлуші та ін.

Про посилення в останні роки інтересу українських учених до проблеми трансформації бібліотеки свідчать спроби дати обґрунтування теоретичних засад цього процесу, визначити зміст словосполучення «трансформація бібліотеки перехідного періоду»³, розробити комплексну модель трансформації універсальної бібліотеки⁴, з'ясувати наукову першість і авторське наступництво у використанні й тлумаченні поняття «трансформація» у бібліотекознавчих дослідженнях⁵ та ін.

Вивчення літературних джерел показало, що термін «трансформація» отримав розповсюдження у бібліотечній теорії і використовується у різному контексті як синонім слів «зміна», «перетворення». З огляду на його тлумачення у довідковій літературі це є цілком правомірним⁶. Сучасний стан соціологічної науки свідчить, що евристичні можливості цього поняття ширші. Це було враховано нами у розробленні концепції і методології дослідження соціокультурної трансформації публічної бібліотеки у 90-х рр. ХХ ст.

«Трансформація» розглядається українськими і російськими соціологами як самостійна категорія теорії соціальних змін, як процес придбання пострадянськими країнами нових рис. Розробка теорії трансформації українського суспільства і залучення до наукового обігу її категоріального апарату зумовлено тим, що характер змін і засоби їх здійснення не вписувалися у теоретичні конструкції, розроблені зарубіжними вченими: теорії модернізації, конвергенції, циклічного розвитку та ін.

Так, у теорії модернізації і її різновидах (теорії неомодернізації, постмодернізму) соціальний розвиток представлено як процес «односпрямованої, лінійної, поступової, кумулятивної еволюції за єдиною для всіх суспільств траєкторією, поділеною на поступальні стадії, жодна з яких не може бути пропущеною»⁷. Його мета вбачається у досягненні різними країнами стадії «сучасності» (держава, ринок, громадянське суспільство), що для постсоціалістичних суспільств, за словами польського соціолога П. Штомпки, означає «увійти» чи «повернутися» у сучасний західний світ⁸. Постмодерністські концепції пов'язують наступний етап цивілізаційного розвитку із становлен-

ням інформаційного суспільства, у якому рушійною силою прогресу стануть інформація, знання, інтелектуальні технології. Отже, поняття «модернізація» характеризує процес поступового, стадіального, певним чином уніфікованого еволюційного руху різних країн світу.

Процес соціальних змін в Україні здійснюється у руслі світових тенденцій цивілізаційного поступу, однак, має свої особливості:

- одночасність проходження декількох стадій розвитку (утвердження державності, демократичні і економічні перетворення поєднуються з інформатизацією суспільства);

- паралельність у вирішенні завдань індустріального і постіндустріального періодів розвитку, що призводить до так званого «парадоксу цілей і засобів»⁹. Так, входження у ринок перешкоджає демократизації суспільства, хоча політичні зміни є необхідною передумовою економічних; застосування інформаційних технологій — важливий засіб поліпшення економіки, однак економічна ситуація в країні з початку 90-х рр. не сприяла створенню власної комп'ютерної індустрії тощо;

- сильний вплив на енергію суспільного руху негативних чинників: тривалої бездержавності України, наслідків існування тоталітарного режиму, соціально-економічної кризи, успадкованої від минулого, абсолютизації технологічної і недооцінка культуроцентричної парадигми суспільного розвитку, загальної гуманітарної кризи (демографічної, освітньої, духовної та інших сфер);

- вирішальна роль держави у регулюванні соціальних, економічних, культурних перетворень, що зумовлено несформованістю громадянського суспільства та ін.

Ці особливості, з одного боку, надали процесу змін в Україні своєрідності й відмінності від описаних у зарубіжних соціологічних теоріях, а з другого — ускладнили його, зробили неоднозначно позитивним, важко керованим і прогнозованим. Зважаючи на останнє, правомірним вбачається висновок про суперечливий і різноманітний характер змін, зачасність твердження про прогресивний розвиток суспільств, що трансформуються¹⁰. Оскільки цей процес здійснюється у просторі і часі, актуальною науковою проблемою є вивчення, аналіз і оцінка реальних змін, їх прояву у різних сферах суспільного життя, діяльності соціальних інститутів у конкретно-історичний відтинок часу.

У науковій літературі період 1990-х рр. і до сьогодні часто характеризується як «перехід-

ний етап», «перехідне суспільство». На думку українського соціолога А.О. Ручки, «будь-який стан можна кваліфікувати як перехід до якого-небудь майбутнього стану, що є малопродуктивним для вивчення і аналізу того, що «реально існує, діє, відбувається»¹¹. З цього ж приводу російський вчений В.А. Ядов писав, що «категорії модернізації і перехідного суспільства явно не виражають сутності змін, що відбуваються у Росії... Найбільш загальне поняття, вільне від «векторного навантаження» поняття трансформації»¹².

Теорія трансформації, побудована на підґрунті інших теорій соціального розвитку, має вищий пізнавальний і пояснювальний потенціал стосовно специфіки і характеру змін, що здійснюються в Україні у пострадянський період. Використання її у якості теоретико-методологічного підходу до дослідження соціокультурних перетворень публічної бібліотеки у 90-х рр. ХХ ст. дозволяє глибше зрозуміти і адекватно оцінювати тенденції і наслідки змін, науково обґрунтувати їх подальшу спрямованість.

Логіка дослідження вимагала розробки відповідної термінології: «трансформація публічної бібліотеки», «соціокультурна трансформація публічної бібліотеки».

У дисертації О.В. Ващун трансформація бібліотеки розглядається як сукупність «інноваційних процесів, що відбуваються на сталій основі, з поступовим оновленням (модернізацією) функціональних, структурних, фінансово-економічних, управлінських елементів»¹³. Втім, погляд на цей процес як суто інноваційний не повною мірою передає його особливості, що підтверджується практикою роботи публічних бібліотек України.

Проведене нами дослідження показало, що протягом 90-х рр. у функціонуванні загальнодоступних бібліотек мали місце як радикальні, так і модифікуючі зміни. Вони виявилися у відмові від ідеологічних пріоритетів у діяльності, збагаченні змісту інформаційної, освітньої, культурної функцій, переорієнтації на демократичні і гуманістичні засади бібліотечно-інформаційного обслуговування, вільний доступ населення до інформації, у нових підходах до організації і технології бібліотечної роботи та ін. Поряд з цим були присутні і негативні явища, пов'язані зі зменшенням обсягу фінансування публічних бібліотек, скороченням їх мережі, бібліотечних фондів і кадрів, комерціалізацією діяльності, повільним оновленням складу книжкових фондів і впровадженням комп'ютерних технологій¹⁴.

В публікаціях А.С. Чачко подано таке тлумачення терміну: «трансформація є найменш небезпечною для бібліотеки системою змін, оскільки вона відбувається поступово і до певного часу під контролем, що дозволяє співіснувати та взаємодіяти на сталій основі різним структурам і функціям попереднього часу»¹⁶. У ньому автор робить наголос на характер змін — системний, безпечний, контрольований, поступовий, що розширює уяву про їх специфіку.

У наведених вище визначеннях, на наш погляд, недостатньо розкрито сутність трансформації публічної бібліотеки. Зважаючи на те, що без «однозначності термінів та чіткості у понятійному апараті жодне наукове дослідження не буде прийнятним»¹⁶, виникла необхідність здійснити його власну операціоналізацію.

Трансформація публічної бібліотеки розглядається нами як процес змін (соціальних, змістовних, організаційних, технологічних ознак), що має суперечливий характер, одночасно поєднуючи прогресивні і кризові явища, традиції і новації. Чи правомірно при такому тлумаченні вважати трансформацію станом розвитку бібліотеки?

З точки зору матеріалістичної діалектики внутрішньою логікою руху є розгортання суперечностей, а там, де вони існують, завжди присутній розвиток. Діалектика розглядає рух як зміну взагалі, в основі якої лежить перетворення однієї якості в іншу «незалежно від того, чи буде ця зміна відносним ускладненням чи спрощенням порівняно з попередньою»¹⁷. Тому трансформація публічної бібліотеки за всієї специфічності цього процесу є якісним і багатоспектним перетворенням, особливості якого зумовлені системним характером її зовнішніх і внутрішніх зв'язків.

Буття бібліотеки пов'язане з різними сферами суспільства і значною мірою залежить від соціальної ролі, яка відводиться духовній культурі (освіті, ідеології, мові, літературі, традиціям, звичаям, релігії, міфології тощо).

У тому випадку, коли політична і економічна сфери суспільства мають стабільний характер, а його життєдіяльність скерована чітко визначеними ідеями, ідеалами, цінностями, культура відіграє, як правило, підпорядковану роль, сприяючи їх одухотворенню і поширенню. Прикладом цього може бути функціонування масової бібліотеки за радянських часів.

В історії вітчизняної бібліотечної справи загальнодоступна бібліотека була представлена різними видами: народною, публічною, ма-

совою. У радянський період вона існувала як масова, утворена для бібліотечно-бібліографічного обслуговування широких верств населення у різних типах поселень (місто, райцентр, село) і публічна, орієнтована на задоволення читальських потреб освіченіших громадян і розташована у великих містах, обласних центрах.

Масова бібліотека була визнана у суспільстві як «опорна база» в укріпленні марксистсько-ленінської ідеології та соціалістичних ідеалів, важлива складова комуністичного виконання і освіти радянської людини, піднесення науково-технічного прогресу. У постановках партії і уряду визначалися її завдання, ефективні засоби діяльності (масові ідеологічні компанії, обмеження доступу до небажаної книги, інформації, масове охоплення читанням), нормативно встановлювалася мережа і структура бібліотеки, організація і технологія бібліотечного обслуговування тощо.

Це давало їм гарантоване фінансування (хоча і недостатнє), постійну увагу до проблем розвитку бібліотечної галузі, певну психологічну комфортність у самопочутті бібліотечних працівників. Цьому сприяло і те, що книга, бібліотека мали соціальне визнання. Так, нечитання чи відсутність домашньої бібліотеки із зібранням класики, фахових видаць, неознанність у новинках художньої літератури, невідвідування масової (дитячої, юнацької) бібліотеки, особливо дітьми і молоддю, вважались негативною стороною і навіть вадою особистості.

В іншому варіанті, коли у суспільстві здійснюються системні перетворення і як наслідок — втрачається індивідуальна і групова ідентифікація людини, порушується цілісність і упорядкованість її світосприйняття, відбувається злам ідеалів і цінностей, культура стає «найважливішим визначником типу соціальної системи»¹⁸, набуваючи самостійності та різноманітності форм існування і прояву. У той же час вона втрачає постійну матеріальну підтримку і належну увагу до себе з боку держави, що призводить до зниження впливу культури, її інституцій на інтелектуальний, духовний, моральний рівень суспільства, соціалізацію особистості, її адаптацію до нових умов життєдіяльності.

В останнє десятиріччя ХХ ст. у суспільних і гуманітарних науках все більше стверджується погляд на культуру як соціоутворюючий фактор, спосіб формування і збереження нації, засіб самодетермінації і самореалізації людини. Цієї думки дотримуються провідні вітчизняні й зарубіжні філософи, культуроло-

ги: С.Б. Кримський, І.Ф. Надольний, І.М. Дзюба, М.Г. Жулинський, В.М. Межуев, Л.П. Буева, М.С. Каган та ін.

Для соціальних психологів і соціальних антропологів незаперечним став висновок про те, що політичні, економічні, етнічні, інші проблеми суспільства лежать переважно у сфері духу і свідомості, тобто культури і моральності особистості. У соціології цей погляд знайшов вияв у розумінні суспільства як соціокультурної системи — єдності культури і соціальності (сукупності економічних, соціальних, ідеологічних, політичних відносин), утворених діяльністю людини.

При соціокультурному підході акцент робиться на тому, що саме культурні чинники значною мірою визначають економічний потенціал, стабільність політичної системи, екологічну ситуацію і навіть стратегічну безпеку країни¹⁹. Особливої актуальності цей підхід набуває у контексті ноосферної концепції і переходу українського суспільства на принципі сталого розвитку, його поступового входження в інформаційну стадію цивілізації. Зважаючи на це, виникає нове бачення соціальної ролі і функцій публічної бібліотеки, соціального статусу бібліотечного працівника.

Бібліотека є необхідним базовим елементом культури. Вона відтворює її цілісність, види (писемна, друкована, аудіовізуальна, електронна), надає у користування упорядковану певним чином інформацію (за галузевим, тематичним, хронологічним, предметним та іншими принципами), зосереджену у бібліотечних фондах, каталогах і картотеках, інформаційних продуктах тощо. Інформація є найвираженішою формою культури суспільства, загальним способом поширення духовних цінностей, органічним елементом культурного процесу²⁰.

Впровадження комп'ютерних технологій значно розширило можливості публічної бібліотеки у використанні традиційних і нових джерел інформації (електронних книг, журналів, бібліотечної продукції, CD-ROM), сукупного бібліотечно-інформаційного ресурсу країни і світу, збагатило репертуар її послуг, створило інформаційно-бібліотечний сервіс.

Забезпечуючи фізичну та інтелектуальну доступність бібліотеки для всіх верств населення, рівні можливості і право на вільне користування інформацією, духовними цінностями, світовими і національними культурними надбаннями, вона сприяє поліпшенню якості освіти і вихованості людини, самоосвіті і зростанню її культурного рівня, формуванню світоглядних, моральних і духовних орієнти-

рів особистості, її професійній і творчій самореалізації. А це впливає на об'єктивні процеси розвитку українського суспільства — демократизацію і гуманізацію суспільних відносин, укріплення ідеології української державності, становлення нового типу економічного і екологічного мислення, духовне відродження, поширення найбільш значущих для соціуму цінностей.

Соціокультурна трансформація публічної бібліотеки розглядається нами як процес якісних змін її соціальних ознак і змісту діяльності в історично конкретній заданості.

Вчені, які досліджують проблему трансформації пострадянського суспільства, виділяють декілька показників, що характеризують її результати: перетворення соціальних інститутів, соціально-групової структури, спрямованість соціально-культурних зрушень, як найважливіший показник, що свідчить про модернізацію чи деградацію суспільства²¹. Тому соціокультурні зміни є визначальними у трансформації публічної бібліотеки і вимагають відповідних організаційних і технологічних перетворень.

Ефективність процесу змін залежить від державної і регіональної бібліотечної політики, покликаної підвищувати суспільний статус загальнодоступної бібліотеки, створювати сприятливі умови для задоволення та розвитку інформаційних, освітніх, культурних потреб і запитів різних соціально-демографічних груп населення. З цією метою нами були вивчені і узагальнені тенденції, що склалися у бібліотечній політиці щодо забезпечення функціонування і поліпшення якості їх роботи протягом визначеного у дослідженні періоду.

Таким чином, застосування нового теоретико-методологічного інструментарію історико-бібліотечнознавчого дослідження, поєднання його з філософськими, загальнонауковими і спеціальними методами дозволило:

- здійснити комплексний аналіз соціокультурної трансформації публічної бібліотеки у 90-х рр. XX ст.— її передумов, напрямків і наслідків, виявити характер і динаміку змін;
- розширити пояснювальний апарат дослідження, що запобігає домінуванню констатації і описовості історичних фактів і подій;
- виявити позитивні і негативні тенденції соціокультурних змін, адекватно оцінювати причини і наслідки кризових явищ;
- поглибити системний підхід до розгляду взаємозв'язків публічної бібліотеки із соціумом і культурою, елементів її внутрішньої структури;

III. Джерелознавчі галузі знань

— підвищити вірогідність висновків і обґрунтованість пропозицій стосовно подальшої спрямованості соціокультурної трансформації публічної бібліотеки, організації і технології її діяльності.

Використані нами теорія трансформації українського суспільства, соціологічні, культурологічні методи, новий категоріальний апарат історико-бібліотечнознавчого дослідження — «трансформація публічної бібліотеки», «соціокультурна трансформація публічної бібліотеки» — збагачують його методологію засобами пізнання, запозиченими із суміжних наук.

¹ *Кульчицький С.В.* Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991 рр.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України.* — Вип. 5. — К., 2001. — С. 332.

² *Ручка А.О.* Особенности системной трансформации современного украинского общества // *Современное общество.* — 1994. — №4. — С. 6–15; *Ручка А.О., Костенко Н.В., Скокова Л.Г.* Мас-медіа і культура в контексті соціальних перетворень // *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. монографія.* — К., 1999. — С. 541–589.

³ *Чачко А.С.* Об'єкт бібліотечнознавства — сучасна бібліотека в процесі трансформації // *Бібліотечна наука, освіта, професія у демократичному суспільстві.* — Вип. 2. — К., 2000. — С. 109–117; *Монько Т.С., Чачко А.С.* Теоретичні засади трансформації бібліотеки перехідного періоду // *Професійний бібліотечний рух: назустріч змінам бібліотечно-інформаційного середовища / УБА.* — К., 2001. — С. 9–17.

⁴ *Башун О.В.* Трансформація універсальної бібліотеки як культурно-інформаційного центру регіону: Автореф. дис... канд. пед. наук — К., 2001. — 17 с.

⁵ *Монько Т.С., Чачко А.С.* Теоретичні засади трансформації бібліотеки перехідного періоду // *Професійний бібліотечний рух: назустріч змінам бібліотечно-інформаційного середовища / УБА.* — К., 2001. — С. 9–17.

⁶ *Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень.* — К.: Довіра, 2000. — С. 903.

⁷ *Малюк А.* Историческая система как основной предмет исследований в мир-системном анализе // *Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. робіт молодих науковців.* — Вип. 4. — К.: Стилюс, 2001. — С. 7.

⁸ *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М.: Аспект-Пресс, 1996. — С. 179.

⁹ *Ионин Л.Г.* Основания социокультурного анализа: Учеб. пос. / Рос. гос. гуманитарный ун-т. — М., 1995. — С. 114.

¹⁰ *Данилов А.Н.* Современные глобальные и региональные проблемы трансформации и интеграции национальных научных и образовательных систем // *Гуманитаризация науки и образования в переходной период: Монография.* — Минск, 2000. — С. 16.

¹¹ *Ручка А.О., Костенко Н.В., Скокова Л.Г.* Мас-медіа і культура в контексті соціальних перетворень // *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. монографія.* — К., 1999. — С. 541–542.

¹² *Ядов В.А.* Россия как трансформирующееся общество (Резюме многолетней дискуссии социологов) // *Общество и экономика.* — 1999. — №10–11. — С. 66.

¹³ *Башун О.В.* Трансформація універсальної бібліотеки як культурно-інформаційного центру регіону: Автореф. дис... канд. пед. наук. — К., 2001. — С. 6.

¹⁴ *Дшаренкова Н.Г.* Трансформація публічної бібліотеки як предмет історико-бібліотечнознавчого дослідження // *Бібліотечна планета.* — 2001. — №1. — С. 31–32; *Вона ж.* Впровадження інформаційних технологій в публічних бібліотеках України: стан і тенденції розвитку (90-і роки ХХ ст.) // *Бібліотечно-інформаційний сервіс: Матеріали міжн. наук. конф.* — К., 2001. — С. 19–25.

¹⁵ *Монько Т.С., Чачко А.С.* Теоретичні засади трансформації бібліотеки перехідного періоду // *Професійний бібліотечний рух: назустріч змінам бібліотечно-інформаційного середовища / УБА.* — К., 2001. — С. 16.

¹⁶ *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна українська»: Архівні документальні ресурси... / *Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.* — К., 1995. — С. 175.

¹⁷ *Восенко В.А.* Всеобщая теория развития. — К., 2001. — С. 76.

¹⁸ *Философия образования.* — М.: Наука, 1996. — С. 77.

¹⁹ *Энциклопедический словарь по культурологии.* — М.: Центр, 1997. — С. 369.

²⁰ *Ариольдов А.И.* Информация — общечеловеческая культурная ценность // *Проблемы информационной культуры: Сб. ст.* — Вип. 3. — М., 1996. — С. 14–15.

²¹ *Заславская Т.И.* Трансформационный процесс в России: социо-структурный аспект // *Социальная траектория реформируемой России: исследования Новосибирской экономико-социологической школы.* — Новосибирск: Наука, 1999. — С. 150–151.